

Sadrazam Köprülüzâde Fazıl Ahmed Paşa'nın Hâmiliğindeki İlmî Faaliyetler

M. Fatih Çalışır*

Bilim Tarihi alanının kurucu isimlerinden George Sarton (öl. 1956) İslam bilim tarihindeki yükseliş döneminin on ikinci yüzyılda sona erdiğini iddia etmiştir.¹ Sarton'la aynı dönemde yaşamış olan ve Osmanlı bilim tarihi üzerine ilk kitabı yazan Abdülhak Adnan Adıvar (öl. 1955) ise Osmanlı İmparatorluğu'nda ortaya konulan ilmî faaliyetleri İslam bilim geleneği içerisinde değerlendirmiş ve özellikle on beşinci yüzyılda imparatorlukta büyük bir ilmî merak ve heyecanın var olduğunu belirtmiştir. Adıvar, diğer taraftan, imparatorlukta canlı ilim ortamının on altıncı yüzyılda kaybolduğunu ve takip eden yüzyılda ilmî ve fikrî açıdan bir gerileme dönemi yaşandığını ifade etmiştir. On yedinci yüzyıl bilim ve kültür insanlarından Emir Çelebi (öl. 1638), Şemseddin 'Itakî (öl. 1632?), Kâtip Çelebi (öl. 1657), Salih bin Nasrullah bin Sellum (öl. 1670), Ebubekir bin Behram ed-Dîmeşkî (öl. 1691), Hezârfen Hüseyin Efendi (öl. 1691?) ve Hayatîzade Mustafa Efendi (öl. 1692) gibi kişiler, Adıvar'a göre, duraklayan ve gerileyen ilmî hayat içerisinde müstesna şahsiyetlerdir.²

Sarton'un ortaya koyduğu dönemlendirme batıdaki akademik çevrelerde ve Türkiye'deki ilahiyat fakültelerinde uzun yıllar geniş bir takipçi kitlesi bulmuşken Adıvar'ın iddiaları Osmanlı tarihçileri üzerinde etkili olmuştur. İsmail Hakkı Uzunçarşılı ve Halil İnalçık gibi önde gelen tarihçiler Adıvar'ın ilerlemeci fikirlerinden doğan bu ve benzeri iddiaları eserlerinde tekrarlamışlardır. Sonraki nesilden tarihçiler Adıvar'ın dönemlendirmesine karşı eleştirel bir yaklaşım ortaya

* Dr. Öğr. Üyesi, İbn Haldun Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü, İstanbul/TÜRKİYE, mfatih.calisir@ihu.edu.tr ORCID: 0000-0002-8089-2752

1 George Sarton, *Introduction to the History of Science*, Carnegie Institution of Washington, Baltimore 1931, C II, s. 114-152.

2 A. Adnan Adıvar, *Osmanlı Türklerinde İlim*, haz. Aykut Kazancıgil ve Sevim Tekeli, Remzi Kitabevi, İstanbul 1991, (5. bs.), s. 31, s. 126-158. *Osmanlı Türklerinde İlim*, yazarın 1939'da Paris'te yayımladığı *Science chez les Turcs Ottomanes* başlıklı eserinin genişletilmiş halidir. Bu kitabın ilk Türkçe edisyonu 1943 yılında İstanbul'da basılmıştır.

koymuş olsalar da³ bu durum gerilemeci tarihyazımının varsayımlarının ulusal ve uluslararası akademik çevrelerde tekrarlanmasının önüne geçememiştir.⁴ Bir örnekle ifade etmek gerekirse, batıda ve ülkemizde geniş bir okuyucu kitlesine sahip olan Bernard Lewis, kitaplarından birinde benzer görüşlere yer vermiş, Türklerin ve Arapların Orta Çağ ve Erken Modern dönemde farklı kültürlerle ilgisiz kaldıklarını iddia etmiştir. İslam dünyası, Lewis'e göre, Rönesans, Reform, Bilimsel Devrim ve Aydınlanmanın farkına varamamıştır.⁵

Osmanlı ilmî ve entelektüel üretimine yönelik gerilemeci görüşler öne süren Sarton ve Adivar bu noktada yalnız değildi. Elias J. W. Gibb (öl. 1901) Osmanlı edebiyatı üzerine klasikleşen eserinde on yedinci yüzyılın ikinci yarısında hâmilik müessesesinin işlemediğini ve bundan dolayı edebiyat alanında kayda değer eserlerin üretilmediğini iddia etmiştir. Gibb'e göre bu dönemde imparatorluğun kaderi kendilerine teslim edilen Köprülü ailesinden sadrazamlar tüm enerjilerini ülke savunmasına harcamışlar, edebî ve kültürel çalışmalara gerekli ilgiyi gösterememişlerdir.⁶

Bu tebliğin amacı, on yedinci yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı İmparatorluğu'nda

- 3 Ekmeleddin İhsanoğlu, "Some Remarks on Ottoman Science and its Relation with European Science and Technology up to the End of the Eighteenth Century", *Journal of the Japan-Netherlands Institute* 3 (1991), s. 45. Yaşar Sarıkaya, "Osmanlı Medreselerinin Gerileme Meselesi: Eleştirel Bir Değerlendirme Denemesi", *İslâm Araştırmaları Dergisi* 3 (1999), s. 23-39; Miri Shefer-Mossensohn, "A Tale of Two Discourses: The Historiography of Ottoman-Muslim Medicine", *Social History of Medicine* XXI/1 (2008), s. 7-8; Khaled El-Rouayheb, "The Myth of 'The Triumph of Fanaticism' in the Seventeenth-Century Ottoman Empire", *Die Welt des Islams* 48 (2008), s. 196-7.
- 4 Bkz. Francis Robinson, "Ottomans-Safavids-Mughals: Shared Knowledge and Connective Systems", *Journal of Islamic Studies* VIII/2 (1997), s. 155-6 ve 164; Aykut Kazancıgil, *Osmanlılarda Bilim ve Teknoloji*, Etkileşim, İstanbul 2007, 179-183; Toby E. Huff, *Intellectual Curiosity and the Scientific Revolution: A Global Perspective*, Cambridge University Press, Cambridge 2011, s. 134-6, s.156-7.
- 5 Bernard Lewis, *Islam and the West*, Oxford University Press, Oxford 1993, s. 15, s.183. Lewis'in *The Muslim Discovery of Europe* başlıklı çalışmasını ithaf ettiği kişilerden biri de Adivar'dır. Ünlü tarihinin sorgusuz sualsiz kabul ettiği Avrupa merkezci dönemlendirmenin problemleri üzerine bir külliyat oluşmuştur.
- 6 Elias J. W. Gibb, *A History of Ottoman Poetry*, haz. Edward G. Browne, Luzac & Co., London 1900-9, C III, s. 302-3. Gibb'in çalışmasının Türkiye'deki kültür ve edebiyat tarihi çalışmalarına etkisine değinen bir tanıtım yazısı için bkz. Cihan Okuyucu, "Osmanlı Şiiri Hakkında Yüzyıllık Bir Batı Kaynağı: Gibb'in A History of Ottoman Poetry'si", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* V/9 (2007), s. 601-6. Kitabın bir eleştirisi için bkz. Victoria Rowe Holbrook, *The Unreadable Shores of Love: Turkish Modernity and Mystic Romance*, University of Texas Press, Austin, TX 1994, 13-31. Holbrook'un çalışması *Aşkın Okunmaz Kıyılar: Türk Modernitesi ve Mistik Romans* başlığıyla Türkçeye çevrilmiştir.

ilmî, fikrî ve edebî açıdan bir gerileme yaşandığı yönündeki iddiaları revize etmektir. Tebliğde, Adıvar'ın listelediği bilginlerin on yedinci yüzyılın genel ilmî hayatında birer istisna teşkil etmedikleri, bilakis bu isimlerin yaşadıkları dönemin ruhunu yansıtan kişiler oldukları öne sürülmüştür. Ayrıca, Gibb'in iddiasının aksine, Köprülü ailesinden Sadrazam Fazıl Ahmed Paşa'nın birçok âlim, şair ve sanatkâra hâmilik ettiğine ve böylece dönemin entelektüel yaşantısında bir katalizör görevi gördüğüne dikkat çekilmiştir. Köprülüzâde'nin hâmilik ettiği Müslüman bilginler sadece bir liste halinde verilir başka bir çalışmaya konu olmak üzere bir kenarda bırakılırken⁷ kendisinin hamiliğinden istifade eden Osmanlı tebaası Rumlar ve Pesarolu Giovanni Mascellini gibi isimler üzerinde ayrıntılı olarak durulmuştur. Bu kişilerin biyografileri ve söz konusu dönemde Avrupa dillerinden yapılan çeviriler Osmanlı yönetimi ile başkentteki kimi ilmî çevrelerin Avrupa'daki bilimsel gelişmelerden haberdar olduklarına işaret etmekte ve bu yönüyle Lewis'in iddialarını boşa çıkarmaktadır.

-I-

Muası Osmanlı ve Avrupa kaynakları on yedinci yüzyılın ikinci yarısında İstanbul'un canlı bir ilim ve kültür hayatına sahip olduğunu göstermektedir. 1672-73 yıllarında İstanbul'da bulunan Antoine Galland, Müslüman ve gayrimüslimler arasındaki sıkı entelektüel diyaloga ve etkileşime işaret eden birçok kayıt bırakmıştır.⁸ Ünlü Fransız şarkiyatçının hatıralarına yansıdığı kadarıyla Müslüman ya da gayrimüslim entelektüel merakla sahip birçok kişi oluşturdukları kişisel ağlar sayesinde Avrupa'da üretilen bilimsel eserleri ve teleskop gibi aletleri çok kısa bir sürede İstanbul'da görebilme ve inceleyebilme fırsatı yakalamıştır. Galland'ın aldığı notlara dayanarak 1672-73'te İstanbul'da Avrupa kaynaklı bilimsel ve kültürel eserlerden şunların dolaşımında olduğunu söyleyebiliriz: *Selenographia, sive Lunae descriptio* (1647), *Musurgia universalis, sive Ars magna consani et dissoni* (1650), *Obeliscus Pamphilius* (1650), *Mathesis Caesarea* (1662), *La vita è un sogno* (1663), *Caesarea Legatio Comitum de Leslie* (1668), *Commentarii de Augustissima Bibliotheca Caesarea Vindobonensi* (1669), *Hexaméron rustique* (1670), *Abrégé de la vie de Monsieur Daillé* (1670),

7 Bu bağlamda ortaya konan yakın tarihli bir çalışma için bkz. Kadir Ayaz, "Köprülülerin Şam, Mısır ve Hicâz Ulemâsı ile Münâsebetlerinin Osmanlı Hadis Çalışmalarına Yansıması (İcâzet ve Kütüphane)", *Sahn-ı Semân'dan Dârülfünûn'a Osmanlı'da İlim ve Fikir Dünyası Alimler, Müesseseler ve Fikrî Eserler XVII. Yüzyıl*, haz. Hidayet Aydar ve Ali Fikri Yavuz, Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları, İstanbul 2017, s. 307-340.

8 Antoine Galland, *İstanbul'a Ait Günlük Hatıralar (1672-1673)*, haz. Charles Schefer, terc. Nahid Sırrı Örik, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1987.

Le couronnement de Soleïman troisième roi de Perse (1671) ve *Relation contenant l'histoire de l'Academie Française* (1672).

Osmanlılar Avrupa'daki siyasi, ilmi ve teknik gelişmeleri takip etmek adına çeşitli iletişim ağları kurmuşlar ve yararlı buldukları icatları kısa sürede ülkelerine taşımışlardır.⁹ Kurulan resmî ve yarı-resmî ağların yanı sıra imparatorluğun gayrimüslim tebaasından çok sayıda genç Padova, Venedik, Roma, Bologna ve Oxford'da eğitim görmüş ve beraberlerinde birçok yeni fikir ve teknik bilgiyi getirmiştir.¹⁰ Bu kişilerden biri olan Theophilus Korydaleus (öl. 1646), Padova'da gördüğü eğitim sonrası Fener'deki Patrikhâne Okulu'nun müdürlüğüne getirilmiş ve okulun müfredatını değiştirmiştir.¹¹ Diğer taraftan İstanbul'da mukim Avrupalı diplomat ve bilginler de Osmanlılar tarafından üretilen bilgi ve belgeleri kendi kültürel havzalarına taşımaya gayret göstermişlerdir. Antoine Galland ve Levinus Warner gibi şarkiyatçılar elde ettikleri yüzlerce Türkçe, Arapça ve Farsça yazma eseri ülkelerine götürmüşler ve önemli gördükleri bazı eserleri kendi dillerine çevirmişlerdir. Sadece tarih alanında on yedinci yüzyılın ikinci yarısında şu eserlerin çeşitli Avrupa dillerine tercüme edildiğini biliyoruz. Kâtip Çelebi'nin *Fezleke-i Tevârih*'i, Vecihî'nin *Târîh*'i ve Mühürdar Hasan Ağa'nın *Cevâhirü't-Tevârih*'i.¹²

Osmanlı-dışı coğrafyalarla ilmî ve kültürel diyalogun devam ettiği bu dönemde

- 9 Gábor Ágoston, "Information, Ideology, and Limits of Imperial Policy: Ottoman Grand Strategy in the Context of Ottoman-Habsburg Rivalry", *The Early Modern Ottomans. Remapping the Empire*, haz. Virginia H. Aksan ve Daniel Goffman, Cambridge University Press, Cambridge 2007, s. 75-103; Rhoads Murphy, "The Ottoman Attitude towards the Adoption of Western Technology: The Role of the Efrenci Technicians in Civil and Military Applications", *Contributions à l'histoire économique et sociale de l'Empire ottoman*, haz. J.-L. Bacqué-Grammont ve P. Dumont, Peeters, Louvain 1983, s. 287-98.
- 10 Nikolaos A. Chrissidis, "The World of Eastern Orthodoxy", *The Oxford Handbook of Early Modern European History 1350-1750*, haz. Hamish Scott, Oxford University Press, Oxford 2015, C I, s. 640. On yedinci yüzyılda Oxford'da okuyan Rum öğrencilerle ilgili bir çalışma için bkz. *Anglicanism and Orthodoxy: 300 Years after the 'Greek College' in Oxford*, haz. Peter M. Doll, Lang, Oxford 2006.
- 11 Theophilus Korydaleus'ın hayatı hakkında bkz. Efthymios Nicolaidis, *Science and Eastern Orthodoxy: From the Greek Fathers to the Age of Globalization*, terc. Susan Emanuel, The Johns Hopkins University Press, Baltimore 2011, s. 132-36.
- 12 John-Paul Ghobrial, *The Whispers of Cities: Information Flows in Istanbul, London, and Paris in the Age of William Trumbull*, Oxford University Press, Oxford 2014, s. 63; Ziya Akkaya, "Vecihî ve Eseri", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi* VII/3-4 (1959), s. 544; *Annalium Gemma auctore Hasan Aga Sigilli Custode Kupurli, seu Cypri Ahmed Bassae, Supremi Vizirii Mehmed Quarti Turcarum Tyranni, ... ex turcico Idiome in latinum translata et diversis notis ac reminiscentiis illustrata a Joanne Podesta, S. C. R. Majestatis a secretis 1680*. Bkz. Franz Babinger, *Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri*, terc. Coşkun Üçok, Kültür Bakanlığı, Ankara 1992, s. 239.

Kâtip Çelebi, Hezârfen Hüseyin Efendi, Evliya Çelebi, Ebubekir bin Behram ed-Dımeşkî ve Münecimbaşı Ahmet Dede gibi isimlerin imparatorluğa gelen Avrupalı ziyaretçilerle yakın temas içinde oldukları ve Avrupa'da eğitim gören Rum tebaayla ilmî müzakerelerde buldukları bilinmektedir. Söz konusu diyaloga devlet ricalinin verdiği destek ise akademik çalışmalarda yeterince vurgulanmamıştır.

-II-

Osmanzâde Ahmed Tâib Efendi (öl. 1724), Osmanlı sadrazamlarına dair biyografik eserinde Köprülüzâde Fazıl Ahmed Paşa'dan Bermekî vezirlerin karakterini taşıyan, bilge, cömert ve erdemli bir yönetici olarak bahseder.¹³ Osmanzâde'nin bu yorumu Köprülüzâde'nin kişiliği ve yönetim tarzının vefatından yaklaşık kırk yıl sonra yazılan muteber bir eserde ne şekilde tasvir edildiğini anlamak açısından önemli olduğu kadar dönemin Osmanlı kültürel elitinin hamilik konusundaki tarihi bilincine ışık tutması noktasında da dikkat çekicidir. Bermekîler, Köprülüler gibi, güç ve şöhrat kazanmış nüfuzlu bir ailedir. Miladi dokuzuncu yüzyılda Abbasi sarayında başta vezirlik olmak üzere çeşitli idari görevlerde bulunan aile fertleri, ilim ve sanat ehlini himaye ederek Abbasi dönemi kültür hayatının gelişmesinde önemli bir rol oynamışlardır. Yahya b. Halid el-Bermekî (ö. 805) ve oğulları Sanskrit, Yunan ve Fars dillerinde yazılı çeşitli metinlerin Arapçaya çevrilmesini sağlamış ve oluşturdukları meclislerle ilim ve fikir hayatının cömert hamileri olduklarını göstermişlerdir.

Bermekî ailesinden gelen vezirlere benzer şekilde Fazıl Ahmet Paşa da sadareti döneminde Müslüman ve gayrimüslim tebaadan çok sayıda ilim ve kültür adamına hamilik etmiş ve bu kişilerin kalıcı eserler vermelerini sağlamıştır. Pesarolu hekim Giovanni Mascellini (öl. 1675) gibi Osmanlı tebaasından olmayan kişiler de Paşa'nın hamiliğinden yararlanmışlardır. Fazıl Ahmet Paşa'nın ilmî hamiliği meselesine -Sonja Brentjes'in çalışmalarındaki bir,iki referans dışında, modern tarihçiler yeterince eğilmemiştir.¹⁴

13 Osmanzâde Ahmed Tâib Efendi, *Hadikatü'l-Vüzerâ*, Ceride-i Havâdis Matbaası, İstanbul 1271 [1855], s. 109. Osmanlı kaside yazımı ve biyografi geleneğinde birçok vezir Bermekîlerle kıyaslanarak methedilmiştir.

14 Sonja Brentjes, "Courtly Patronage of the Ancient Sciences in Post-Classical Islamic Societies", *Al-Qantara* XXIX/2 (2008), s. 428; Sonja Brentjes ve Robert G. Morrison, "The Sciences in Islamic Societies (750-1800)", *The New Cambridge History of Islam vol.4 Islamic Cultures and Societies to the End of the Eighteenth Century*, haz. Robert Irwin, Cambridge University Press, Cambridge 2010, s. 637.

Fazıl Ahmet Paşa'nın hamiliğinden istifade eden gayrimüslim tebaa arasında öne çıkan ilk isim Osmanlı kaynaklarında "Panayiotis Efendi" olarak geçen Panayiotis (Panagiotakis) Nikousios (öl.1673)'tur. Padova Üniversitesi'nde matematik ve astronomi eğitimi gören Panayiotis Efendi, Latince ve İtalyanca öğrenmiş ve İstanbul'a döndüğünde Avrupalı diplomatlar için tercümanlık görevinde bulunmuştur. Sadrazam Köprülü Mehmet Paşa'nın (öl. 1661) hizmetine giren Rum mütercim, astronomi, coğrafya ve teoloji alanlarındaki derin bilgisiyle Fazıl Ahmet Paşa'nın da dikkatini çekmiştir. Osmanlı bürokrasisinde Divan tercümanı olarak istihdam edildiği dönemde Fazıl Ahmed Paşa'ya diplomatik konularda da danışmanlık yapan Panayiotis Efendi'ye hizmetleri karşılığında Mikonos Adası'nın geliri tahsis edilmiştir. İngiliz seyyah Thomas Smith, uzun süren Kandiye kuşatması sırasında Panayiotis Efendi'nin sadrazama Antik Çağ'a ait tarih kitapları okuduğunu ve Joan Blaeu'nun hazırladığı *Atlas Maior*'un bazı kısımlarını Paşa'yla müzakere ettiğini belirtir.¹⁵ Fazıl Ahmet Paşa, 1673'teki Kamanıçe Seferi sırasında İsakçı'da vefat eden Panayiotis Efendi'nin cenazesini İstanbul'a naklettirerek Rum mütercim ve müşavirin son isteğini yerine getirmiştir.¹⁶

Osmanlı'nın Rum tebaasından olup Fazıl Ahmet Paşa'nın hizmetinde bulunan ikinci önemli isim Aleksandros Mavrokordatos (öl.1709)'tur. Roma'daki Rum Okulu'nda eğitim gördükten sonra Padova ve Bologna üniversitelerinde felsefe, edebiyat ve tıp okuyan Mavrokordatos, 1664 yılında kan dolaşımı üzerine yazdığı tezle doktor unvanı almıştır. Yazdığı tezi meşhur Medici ailesinden Toskana Büyük Dükü II. Ferdinando'ya ithaf ederek aynı yıl Bologna'da bastırılan Mavrokordatos, İstanbul'a döndükten sonra Fener'deki Patrikhâne Okulu'nda ders vermeye başlamıştır. Bu esnada hekimlik mesleğini de icra eden Mavrokordatos, İstanbul'da Müslüman ve gayrimüslim çok sayıda hastayı tedavi etmiştir. Rum hekimin hastalarından biri olan Fazıl Ahmet Paşa, Panayiotis Efendi'nin ölümü sonrası Mavrokordatos'u Divan tercümanlığı görevine getirmiş ve kendisine büyük bir gelir tahsis etmiştir. Tercümanlığın yanı sıra Avrupa devletleriyle ilişkiler konusunda Paşa'ya danışmanlık yapan Mavrokordatos, Rumca kaleme aldığı eserlerle Ortodoks Rum toplumunun kültürel gelişimine katkıda bulunmuştur.¹⁷

15 Thomas Smith, "An Account of the City of Prusa in Bithynia", *Philosophical Transactions* 14 (1684), s. 440.

16 M. Fatih alışır, "A Virtuous Grand Vizier: Politics and Patronage in the Ottoman Empire during the Grand Vizierate of Fazıl Ahmed Pasha (1661-1676)", (Basılmamış Doktora Tezi), Georgetown Üniversitesi, Washington D.C., 2016, s. 136-138 ve 141-143.

17 alışır, *agt.*, s. 138-140.

Avrupa'da eğitim gördükten sonra Fazıl Ahmet Paşa'nın hizmetine giren kişilerden biri de Padova'da tıp eğitimi alan Pesarolu hekim Giovanni Mascellini'dir. Paşa'ya ve annesi Ayşe Hanım'a, ayrıca Paşa'nın tavsiyesiyle 1672'deki sefer esnasında Padişah IV. Mehmet'e ve 1674 yılında Kırım Hanı Selim Giray'a hizmet eden Mascellini, İstanbul'daki ikametî sırasında tıbbî dair iki risale kaleme almıştır. Bu risalelerden ilki olan *Artis Medicæ*'yi 1673 yılında Viyana'da bastıran Mascellini, Latince kaleme aldığı eserini Fazıl Ahmed Paşa'ya şu sözlerle ithaf etmiştir: "Illustrissimo et Gloriosissimo domino Achmet Passia Potentissimi Ottomani Imperatoris Supremo Ministro & Consiliario." (Güçlü Osmanlı İmparatoru'nun Sadrazamı ve Danışmanı Şan ve Şeref Sahibi Ahmet Paşa'ya).¹⁸

Köprülüzâde'nin hamiliğinden istifade eden çok sayıda Müslüman Osmanlı bilgini, şairi, edibi ve sanatkarı bulunmaktadır. Bunlar arasında şu isimler yer alır: Abdülvehhâb ibn Ahmet el-Farfûrî (öl.1663), Köse İbrahim Efendi (öl. 1664'ten sonra), Mustafa Zühdi (öl. 1664'ten sonra), Ünsî Abdullatif Efendi (öl. 1665), Mustafa Nâilî (öl. 1666), Nasuhpaşazâde Ömer Efendi (öl. 1666), Molla Ebû Bekir ibn Abdurrahman (öl.1666), Hacıoğlu Mustafa Efendi (öl. 1667), İbrahim Sırrî (öl. 1669), Ramazan b. Ebi Hureyre el-Cezeri (öl. 1669'dan sonra), Şâmî Abdülbâki Efendi (öl. 1670), Tâlib Ahmet Efendi (öl. 1670), Salih bin Nasrullah bin Sellum (öl. 1670), Fadlullah ibn Muhibbullah (öl. 1671), Abdullatif ibn Bahâaddin el-Bahâî (öl. 1671), Mühürdar Hasan Ağa (öl. 1672), Derviş Ali (öl. 1673), Serhaddî Mustafa Efendi (öl. 1675), Mezâkî Süleyman Efendi (öl. 1676), Abdülbâki ibnü's-Semmân (öl. 1677), Alâaddin Haskefi (öl. 1677), Sarı Osman Efendi (öl. 1678), Fevzî Mehmet Efendi (öl. 1679), Pârsâ Sâbir Mehmet Dede (öl. 1679), Abdülkadir el-Bağdadî (öl. 1682), Ebû Abdillâh Şemsüddin Muhammed er-Rûdânî (öl. 1094/1683), Kastamonulu Resul Efendi (öl. 1684), Evliya Çelebi (öl. 1684?), Abdullah ibn Muhammed Hicâzî (öl.1685), Hanlızâde Mehmet Efendi (öl. 1685), Vâni Mehmet Efendi (öl. 1685), Hicâzizâde Seyyid Abdullah Efendi (öl. 1685), Yahya eş-Şâvî (öl. 1685), Zekerîyya Sükkerî (öl. 1686), Haylî Ahmet Efendi (öl. 1687), İbn Abdilhâdî el-Ömerî (öl. 1688), Eyyübî Müezzîn Şaban Efendi (öl. 1688), Ebubekir bin Behram ed-Dımeşkî (öl. 1691), Çatalcalı Ali Efendi (öl. 1692), Güzelhisârî Ahmet Efendi (öl. 1698), Fasîh Ahmet Dede (öl. 1699), Osman ibn Mahmud el-Kefersûsî (öl.1703), İshak Hocası Ahmet Efendi (öl. 1708), Abdülbâki Ârif Efendi (öl. 1713), Fennî Mehmet Efendi (öl. 1716), Mirzâ Mustafa Efendi (öl. 1722) ve Ebü'l-Yüsr Ali b. Abdürrahim (öl. ?).¹⁹

18 Joannes Mascellinus, *Artis Medicæ, quæ continet methodum et præcepta universalialia ad medicinam faciendam, Summarium*, Typis Michaelis Thurnmayer Universitatis Typographi, Viennæ 1673, s. 4-5.

19 Çalışır, *agt.*, s. 148-150; Ayaz, *agm.*, s. 312-314.

Bu listede yer alan ve aşağıda isimleri zikredilen yazarlar mantık, filoloji, siyaset, tarih ve edebiyat alanlarında kaleme aldıkları eserleri Paşa'ya ithaf etmişlerdir:

Abdülbâki Ârif Efendi	<i>Mecelletü'r-Râbi'a,</i> <i>Makâle-i Kandîye</i>
Abdülkadir el-Bağdadî	<i>Şerhu Şevâhidi Şerhi Tuhfeti'l-Verdiyye</i>
Ebü'l-Yüsür Ali b. Abdürrahim	<i>et-Tibru'l-Mesbûk fî Nasihati'l-Ahyâr ve'l-Mülûk</i>
Mustafa Zühdi	<i>Ravzatü'l-Gazâ/Târîh-i Uyvar</i>
Mühürdar Hasan Ağa	<i>Cevâhirü't-Tevârîh</i>
Pârsâ Sâbir Mehmed Dede	<i>Şerh-i İşâgoci</i>
Ramazan b. Ebi Hureyre el-Cezerî	<i>Hallu'l-Hulâsâ li-Ehli'r-Riyâsâ</i>

-III-

On yedinci yüzyılın ikinci yarısında coğrafya, astronomi ve tıp gibi alanlarda Avrupa dillerinde yazılan eserlerden bazıları Türkçeye ve Arapçaya çevrilmiştir. Söz konusu çeviriler on sekizinci yüzyılın ilk yarısında Sadrazam Nevşehirli Damat İbrahim Paşa'nın hamiliğindeki çeviri hareketine giden yolu açan öncü çalışmalardır.²⁰ Bugüne kadar genellikle mütercim alimlerin şahsi gayretleri sonucu ortaya konulduğu düşünülen bu çalışmaların arkasında dönemin yönetici elitinin olduğu ve özellikle de Fazıl Ahmet Paşa'nın bu çalışmalara doğrudan ya da dolaylı olarak hamilik ettiği gerçeği ön plana çıkarılmamıştır.

Zigetvarlı Tezkireci Köse İbrahim Efendi, Noël (Nathalis) Durret'ye ait *Nouvelle théorie des planètes* (Paris, 1635) başlıklı çalışmanın bazı kısımlarını Arapçaya çeviren ve böylelikle Kopernik, Brahe ve Kepler'in teori ve gözlemlerinin Osmanlı astronomları tarafından bilinmesine katkı sağlayan kişi olarak tanınır.²¹ Köse İbrahim ve eseri hakkında daha az bilinen husus ise bu meraklı Osmanlı bürokratının çalışmasını Fazıl Ahmet Paşa'nın komutasında çıkarılan 1663'teki Uyvar

20 Cemal Kafadar, "The City That Râlab Visited: The Political and Cultural Climate of Istanbul in the 1650s", *The Sultan's Procession: The Swedish Embassy to Sultan Mehmed IV in 1657-1658 and the Râlab Paintings*, haz. Karin Ådahl, Publication of Swedish Research Institute in İstanbul, İstanbul 2006, s. 71.

21 Tezkireci Köse İbrahim ve eserleri için bkz. Ekmeleddin İhsanoğlu, "Introduction of Western Science to the Ottoman World: A Case Study of Modern Astronomy (1660-1860)", *Transfer of Modern Science and Technology to the Muslim World: Proceedings of the International Symposium on Modern Sciences and the Muslim World*, haz. Ekmeleddin İhsanoğlu, IRCICA, İstanbul 1992, s. 69-76; Salim Aydıöz, "İbrahim Efendi (Tezkireci Köse)", *Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1999, C I, s. 624; Mustafa Kaçar, "Tezkireci Köse İbrâhîm", *Biographical Encyclopedia of Astronomers*, haz. Thomas Hockey, Springer, New York 2007, C I, s. 1129.

Seferi sırasında kaleme aldığı ve çalışmalarını dolaylı da olsa Paşa'nın hamiliğinde gerçekleştirdiğidir. Seferdeki Osmanlı ordusu Belgrad'da kışlağa çekildiğinde astronomik gözlemler yapan ve yaptığı gözlemleri Durret'nin gözlemleriyle kıyaslayan ve hatta kimi noktalarda Fransız astronomun çalışmasını tashih eden İbrahim Efendi'nin hamisi ordu kadısı Ünsî Abdüllatif Efendi'dir. Ünsî Abdüllatif Efendi ise Fazıl Ahmet Paşa'nın hamilik ettiği kişilerden biridir. Köse İbrahim'in çalışmalarından haberdar olan Fazıl Ahmet Paşa, şahsî kütüphanesinden bir eser ödünç vererek bu meraklı Osmanlı bilginini desteklemiştir.²²

Fazıl Ahmed Paşa'nın coğrafyacı-mütercim Ebubekir bin Behram ed-Dımeşki'ye gösterdiği hamilik çok daha uzun solukludur. 1660 yılındaki Şam valiliği esnasında Paşa'nın hizmetine giren Ebubekir bin Behram, Paşa'nın dairesinde bulunan Aleksandros Mavrokordatos'un başladığı ancak üstesinden gelemediği *Atlas Maior* çevirisini üstlenmiş ve on yıllık bir mesai sonrasında yaklaşık üç bin sayfa tutan bu Latince atlası Türkçeye çevirmeyi başarmıştır.²³

IV. Mehmet'in hekimbaşısı Salih bin Nasrullah ortaya koyduğu çalışmalarla on altıncı yüzyıl Avrupalı hekimlerinden Paracelsus ve arkadaşlarının geliştirdiği iyatrokimyanın Osmanlı coğrafyasında tanınmasını sağlayan kişidir. Salih bin Nasrullah'ın padişahın isteği üzerine kaleme aldığı *Gâyetü'l-beyân fî tedbîr-i bedeni'l-insân* başlıklı Türkçe tıp eserinin müzeyyen -ve muhtemelen müellife ait- bir nüshası Köprülü Kütüphanesi'nde Fazıl Ahmet Paşa koleksiyonunda yer almaktadır.²⁴

-IV-

Tebliğimin son kısmında Fazıl Ahmed Paşa'nın kitap koleksiyonundan kısaca bahsetmek isterim. Müderrisliği döneminden itibaren yazma eser toplamaya başlayan Paşa'nın vefatına kadar sürdürdüğü bu ilgi, günümüzün en önemli yazma eser kütüphanelerinden biri olan Köprülü Kütüphanesi'nin oluşumunu sağlamıştır. Özellikle tek nüsha ve müellif hattı eserleri toplamaya gayret eden ve bu iş için Kastamonulu Resul Efendi gibi sahafları dairesinde bulunduran Paşa'nın koleksiyonunda bugün yirmi iki farklı konuda 1600'ü aşkın eser bulunmaktadır.²⁵

Köprülüzâde'nin yazma eser koleksiyonunda yer alan bazı eserler müellifleri ya da

22 *Osmanlı Astronomi Literatürü Tarihi*, haz. Ekmeleddin İhsanoğlu ve diğerleri, IRCICA, İstanbul 1997, C I, s. 343.

23 Çalışır, *agl.*, s.154-157.

24 Köprülü Kütüphanesi, Fazıl Ahmet Paşa Koleksiyonu, no. 975.

25 Köprülü Kütüphanesi Yazmalar Kataloğu, haz. Ramazan Şeşen, Cevat İzgi ve Cemil Akpınar, IRCICA, İstanbul 1986, C I, s. 23.

müstensihleri tarafından sipariş üzerine yazılmıştır. Örneğin, müstensih Osman el-Hüsni el-Eyyübî *Ta'dilü'l-'ulûm mine'l-keâm*'ı, Mustafa bin el-Hac Mehmed el-Bosnevî ise *Şerh-u Kânûn-ı İbn Nefis*'i Paşa için istinsah etmiş ve bu hizmetleri karşılığında ödüllendirilmişlerdir. Bazı kişiler ise sahip oldukları yazmaları kütüphaneye bağışlamaktan geri durmamıştır. Bunlardan biri *Şerhü'l-Muhtasar* ve *Hâşiye 'alâ Muhtasari'l-Mutavvel*'in içinde yer aldığı mecmuayı kütüphaneye hediye eden Hüseyin b. Mustafa'dır.

Gençlik yıllarında İstanbul medreselerinde ders veren, şiir ve hat sanatıyla iştiğal eden Fazıl Ahmet Paşa, on beş yıllık sadareti döneminde birçok siyasî ve askerî başarıya imza atmış, ilmî çalışmalara verdiği destekle de haklı bir şöhret kazanmıştır. Paşa'nın hamiliğinde ortaya konulan bilimsel ve kültürel eserler on yedinci yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı başkentinde canlı ve zengin bir ilmî/kültürel muhit olduğuna işaret etmektedir. Dönemde ortaya konulan eserlerin bir dökümünü yapmak ve bunları hamilik ilişkileri bağlamında değerlendirmek gerilemeci tarihyazımının gölgesinde kalan birçok meselenin aydınlığa kavuşmasını sağlayacaktır.

Kaynaklar

Ágoston, Gábor, “Information, Ideology, and Limits of Imperial Policy: Ottoman Grand Strategy in the Context of Ottoman-Habsburg Rivalry”, *The Early Modern Ottomans. Remapping the Empire*, haz. Virginia H. Aksan ve Daniel Goffman, Cambridge University Press, Cambridge 2007.

Adivar, A. Adnan, *Osmanlı Türklerinde İ*, haz. Aykut Kazancıgil ve Sevim Tekeli, Remzi Kitabevi, İstanbul 1991.

Akkaya, Ziya, “Vecihî ve Eseri”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi* VII/3-4 (1959-).

Ayaz, Kadir, “Köprülülerin Şam, Mısır ve Hicâz Ulemâsı ile Münâsebetlerinin Osmanlı Hadis Çalışmalarına Yansımaları (İcâzet ve Kütüphane)”, *Sahn-ı Semân'dan Dârülfünân'a Osmanlı'da İlim ve Fikir Dünyası âlimler, Müesseseler ve Fikrî Eserler XVII. Yüzyıl*, haz. Hidayet Aydar ve Ali Fikri Yavuz, Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları, İstanbul 2017

Aydın, Cemil, “Beyond Culturalism? An Overview of the Historiography on Ottoman Science in Turkey”, *Multicultural Science in the Ottoman Empire*, haz. Ekmeleddin İhsanoğlu ve diğerleri, Brepols, Turnhout 2003.

Aydüz, Salim, “İbrahim Efendi (Tezkireci Köse)”, *Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1999-.

Babinger, Franz, *Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri*, terc. Coşkun Üçok. Kültür Bakanlığı, Ankara 1992.

Brentjes, Sonja, “Courtly Patronage of the Ancient Sciences in Post-Classical Islamic Societies”, *Al-Qantara* XXIX/2 (2008).

Brentjes, Sonja ve Morrison, Robert G., “The Sciences in Islamic Societies (750/800)”, *The New Cambridge History of Islam vol. 4 Islamic Cultures and Societies to the End of the Eighteenth Century*, haz. Robert Irwin, Cambridge University Press, Cambridge 2010.

Chrissidis, Nikolaos A., “The World of Eastern Orthodoxy”, *The Oxford Handbook of Early Modern European History 1350-1750*, haz. Hamish Scott, Oxford: Oxford University Press, 2015.

Çalışır, M. Fatih, “A Virtuous Grand Vizier: Politics and Patronage in the Ottoman Empire during the Grand Vizierate of Fazıl Ahmed Pasha (1661-1676)”, (Basılmamış Doktora Tezi), Georgetown Üniversitesi, 2016.

Doll, Peter M. (haz), *Anglicanism and Orthodoxy: 300 Years after the 'Greek College' in Oxford*, Lang, Oxford 2006.

El-Rouayheb, Khaled, "The Myth of 'The Triumph of Fanaticism' in the Seventeenth-Century Ottoman Empire", *Die Welt des Islams* 48 (2008)

Galland, Antoine, *İstanbul'a Ait Gnlk Hatıralar (1672-1673)*, haz. Charles Schefer, terc. Nahid Sırrı rik, Trk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1987.

Ghobrial, John-Paul, *The Whispers of Cities: Information Flows in Istanbul, London, and Paris in the Age of William Trumbull*, Oxford University Press, Oxford 2014.

Gibb, E. J. W., *A History of Ottoman Poetry*, haz. Edward G. Browne, Luzac & Co., London 1900-9.

Grunebaum, Gustave E. von, *Islam: Essays in the Nature and Growth of a Cultural Tradition*, Routledge ve Kegan Paul, London 1955.

Holbrook, Victoria Rowe, *The Unreadable Shores of Love: Turkish Modernity and Mystic Romance*, University of Texas Press, Austin, TX 1994.

Huff, Toby E. *Intellectual Curiosity and the Scientific Revolution: A Global Perspective*, Cambridge University Press, Cambridge 2011.

İhsanoğlu, Ekmeleddin, "Some Remarks on Ottoman Science and its Relation with European Science and Technology up to the End of the Eighteenth Century", *Journal of the Japan-Netherlands Institute* 3 (1991)

İhsanoğlu, Ekmeleddin, "Introduction of Western Science to the Ottoman World: A Case Study of Modern Astronomy (1660-1860)", *Transfer of Modern Science and Technology to the Muslim World: Proceedings of the International Symposium on Modern Sciences and the Muslim World*, haz. Ekmeleddin İhsanoğlu, IRCICA, İstanbul 1992

İhsanoğlu, Ekmeleddin, vd. (haz.), *Osmanlı Astronomi Literatr Tarihi*, IRCICA, İstanbul 1997.

İnalcık, Halil, *The Ottoman Empire. The Classical Age, 1300-1600*, terc. Norman Itzkowitz ve Colin Imber, Phoenix Press, London 2000.

Kaçar, Mustafa "Tezkireci Kse İbrhım", *Biographical Encyclopedia of Astronomers*, haz. Thomas Hockey, Springer, New York 2007

Kafadar, Cemal, "The City That Rlamb Visited: The Political and Cultural Climate of Istanbul in the 1650s", *The Sultan's Procession: The Swedish Embassy*

to Sultan Mehmed IV in 1657-1658 and the Râlab Paintings, haz. Karin Ådahl, Publication of Swedish Research Institute in İstanbul, İstanbul 2006.

Kazancıgil, Aykut, *Osmanlılarda Bilim ve Teknoloji*, Etkileşim Yayınları, İstanbul 2007.

Lewis, Bernard, *Islam and the West*, Oxford University Press, Oxford 1993.

Lewis, Bernard, *The Muslim Discovery of Europe*, Phoenix, London 1982.

Mascellinus, Joannes, *Artis Medicæ, quæ continet methodum et praecepta universalialia ad medicinam faciendam, Summarium*, Typis Michaelis Thurnmayer Universitatis Typographi, Viennæ 1673.

Murphey, Rhoads, "The Ottoman Attitude towards the Adoption of Western Technology: The Role of the *Efrençî* Technicians in Civil and Military Applications", *Contributions à l'histoire économique et sociale de l'Empire ottoman*, haz. J.-L. Bacqué-Grammont ve P. Dumont, Peeters, Louvain 1983.

Nicolaidis, Efthymios, *Science and Eastern Orthodoxy: From the Greek Fathers to the Age of Globalization*, terc. Susan Emanuel, The Johns Hopkins University Press, Baltimore 2011.

Okuyucu, Cihan, "Osmanlı Şiiri Hakkında Yüzyıllık Bir Batı Kaynağı: Gibb'in A History of Ottoman Poetry'si," *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* V/9 (2007).

Osmanzâde Ahmed Tâib Efendi, *Hadîkatü'l-Vüzerâ*, Ceride-i Havâdis Matbaası, İstanbul 1271.

Robinson, Francis, "Ottomans-Safavids-Mughals: Shared Knowledge and Connective Systems", *Journal of Islamic Studies* VIII/2 (1997).

Sarıkaya, Yaşar, "Osmanlı Medreselerinin Gerileme Meselesi: Eleştirel Bir Değerlendirme Denemesi", *İslâm Araştırmaları Dergisi* 3 (1999).

Sarton, George, *Introduction to the History of Science*, Carnegie Institution of Washington, Baltimore 1931.

Sayılı, Aydın, *The Observatory in Islam* Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1988.

Shefer-Mossenshon, Miri, *Science among the Ottomans. The Cultural Creation and Exchange of Knowledge*, University of Texas Press, Austin, TX 2015.

Shefer-Mossenshon, Miri, "A Tale of Two Discourses: The Historiography of Ottoman-Muslim Medicine", *Social History of Medicine* XXI/1 (2008).

Smith, Thomas, "An Account of the City of Prusa in Bithynia", *Philosophical Transactions* 14 (1684).

Şeşen, Ramazan, vd. (haz.), Cevat İzzi ve Cemil Akpınar *Köprölü Kütüphanesi Yazmalar Kataloğu*, IRCICA, İstanbul 1986.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Büyük Osmanlı Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1996.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devleti'nin İlmîye TeŐkilâtı*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1988.

Ülken, Hilmi Ziya, *Türk TeŐekkürü Tarihi*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1982.